

DERLEME SÖZLÜĞÜ'NE GÖRE TÜRKİYE TÜRKÇESİ AĞIZLARINDA “DÜŞÜN-” FİİLİ

THE VERB “THINK” IN TURKISH DIALECTS ACCORDING TO “DERLEME SÖZLÜĞÜ”

Kuban SEÇKİN*

ÖZ: Düşünmek, insanı diğer canlılardan ayıran bir eylemdir. Dil de insanların düşüncelerini yansıtan en etkili iletişim yoludur. Toplumsal bir uzlaşma sistemi olan dil, söz ile bireyselleşir. Çünkü söz, dilin uzamsal bir düzlemde var olmuş şeklidir. Sözün sahibi olan insan dilinin kendisine verdiği imkânlar dâhilinde evreni algılayabilir. Sosyal bir varlık olarak insan da “söz”ü ile “dil”i şekillendirir.

Ağzlar, bir dilin yazı dili olarak kullanılmayan, doğal olarak ortaya çıkmış ve kendine özgü söz varlığı olan kolları şeklinde tanımlandığında ağzların söz varlığı içerisindeki kelimeler ve/ya kavramlar araştırmacılara toplumun gizli bir odasında gezintiye çıkma olanağı sağlar. Anadolu ağzları da Türk dilinin “söz”üdür. “Dil”in “söz”ü olan ve bu “söz”ün zaman içerisinde “dil”in de yapısı olabileceği fikrinden hareketle ağzlardaki söz varlığı, ilgili toplumun mutabakata vardığı dilin hem geçmişine hem de geleceğine ışık tutar.

Saussure’ün dil-söz ayrımından hareketle bu çalışmada “Derleme Sözlüğü”nden anlamında “düşünmek” olan fiiller taranmıştır. Birbirinden farklı otuz yedi madde başına ulaşıldıktan sonra ilgili fiiller ve anlamları dil-düşünce-söz bağlamında semantik açıdan incelenmiş, nitel bir bakış açısıyla yorumlanmıştır. Türkçenin standart yazı dilinde var olmayan bu fiiller vesilesiyle Türk dilinin idrakinin tezahürü olan düşünmedeki çeşitliliğin yansıtılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Düşünmek, dil, söz, ağzlar, idrak.

ABSTRACT: Thinking is an action that distinguishes humans from other living things. Language is also the most important way of communication that reflects people’s thoughts. Langue, which is a social consensus system, becomes individualized with the parole. Because parole is a form of langue that has existed on a spatial plane The person who has the parole can perceive the universe within the possibilities given him by his langue. As a social being, human also shapes “langue” with his “parole”.

When dialects are defined as the vocab of a language that is not used as a written language, that have emerged naturally and that have a unique vocab, the words and/or concepts in this vocab of the dialects allow researchers to take a stroll in a secret room of the society. Anatolian dialects are also the “parole” of the Turkish language. Based on the idea that “langue” is the “parole” of “langue” and that this “parole” may also be the structure of “langue” over time, the vocab in dialects sheds light on both past and the future of the language that the relevant society has agreed upon.

Based on Saussure’s langue-parole distinction, in this study, verbs with the meaning of “thinking” from the “Derleme Sözlüğü” were scanned. After reaching thirty-seven different items, the

* Dr. / Trabzon, kubanseckin@hotmail.com (Orcid: 0000-0003-1781-0125)

related verbs and their meanings were analyzed semantically in the context of langue-thought-parole and interpreted from a qualitative point of view. It is aimed to reflect the diversity in thinking, which is the manifestation of the comprehension of the Turkish language, by means of these verbs that do not exist in the standart written language of Turkish.

Keywords: Thinking, language, parole, dialects, cognition.

Giriş

Düşünmek, insanı diğer canlılardan ayıran bir eylemdir. Dil ise insanların düşüncelerini yansıtan en önemli iletişim yoludur. Sapir (1921: 232) de düşünme ve dilin birbirlerinden ayrılamaz şekilde bir, aynı ve iç içe olduğunu vurgular. Düşüncenin dildeki tezahürü olarak somut bir şekilde incelenebilen kelimeler ve bu kelimelerin anlamları, söz konusu dili konuşan insanların ve toplumun kültürel bir aynası niteliğindedir.

Dil ve düşünce iki ayrı süreç değildir, tek bir süreçtir ve dil, zihnin ya da tinin yaratıcı edimidir (Altuğ, 2008: 17). Genel olarak, bilen öznenin hareket eden modern felsefe anlayışı da dili aklın bir ürünü, düşüncenin ifade aracı ve işlevi olarak görür. İşlevselliği ve kullanımı açısından ele alınan dil, bu bağlamda düşüncelerin, idelerin ve tasarımların iletilmesinin aracıdır (Coşkun, 2014: 89). Aristo'dan başlayarak dil ve düşünce arasındaki bu ilişki hep bir inceleme konusu olmuştur. Herder'den sonra dil ve düşüncenin öncelik-sonralık ilişkisinden çok birbirlerini karşılıklı olarak etkileyerek gelişim gösterme fikri hâkim olmaya başlamıştır. Humboldt ise dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi genişletmiş ve toplumun bu noktadaki rolüne değinmiştir. Dolayısıyla dili konuşan bireylerin yaşadıkları kültür ve toplumla bağlantılı olarak gerçekliği algılama, yorumlama ve aktarma biçimlerinde farklılık olacağı anlaşılmıştır (Büyükkantarcıoğlu, 2006: 27).

İnsanların temelde gereksinimleri için kurduğu bir müessese olmanın dışında dil, aynı zamanda “milletin duygu ve düşünce hazinesini nesilden nesile aktaran duygu ve düşüncenin kabı”dır (Kaplan, 1982: 186). Saussure bunu dil-söz ilişkisi ile açıklar. Ona göre toplumsal bir uzlaşma sistemi olan dil, söz ile bireyselleşir. Bir toplumun benimsediği tek bir dil olmasına karşın o dilsel topluluğu oluşturan bireylerin sayısı kadar söz vardır. Yine ona göre söz; bireysel bir eylem, istenç ve ahlak edimidir (Saussure, 1998). “Söz”ün sahibi olan birey, “dil”inin kendisine sunduğu olanaklar doğrultusunda evreni algılar. Algılanan bu gerçeklikler, sembolleştirme kanalıyla düzenleyici bir güç olan zihin üzerine kodlanarak “söz” inşa edilir (Whorf, 1959: 213). Bir “dil” içerisinde doğan kişi, ancak “dil”inin ayırıcı özelliği sayesinde var olan şeyler karşısında kendinin bilincine varabilir ve “söz” ile kişiselleştirdiği dünya görüşü, yani söylemi sayesinde özbilinçli bir kişilik olarak dünyada var olur. Dolayısıyla dilin yaratıcı ve oluşturucu ediminde sürekli değişen, dönüşen sınırsız bir anlam dünyasında hep yeniden oluşturulan bir kendilik, kişilik, bireysellik, kimlik ve “söz” söz konusudur (Coşkun 2014: 90-91).

Saussure'ün dil-söz ilişkisi bağlamında düşünüldüğünde Türkiye Türkçesinin standart yazı dili "dil", ağızları da "söz" olarak nitelendirilebilir. Ağızlar aynı kökten geldiği üst sistem durumundaki bir üst dile bağlı, doğal olarak ortaya çıkmış; aile ve dost çevresinde, iş yerlerinde, okuryazarlığı az, bulunduğu bölgeden uzun süre ayrı kalmamış insanlarca, sözlü iletişimde dilin başka türleriyle karşı karşıya gelme oranına göre değişen biçimde kullanılan, resmî ortamlarda kullanılmasından kaçınılan, doğal olmakla birlikte yazılı bir gelenek oluşturmamış, iletişim alanı sınırlı, bağlı olduğu üst sistemden dilin her alanında karşılıklı anlaşmanın korunacağı oranda ayrılabilen, prestiji standart dile göre daha az, okullarda öğretilmeyen yerel konuşma biçimidir (Demir ve Yılmaz, 2010: 27). Ağızlar, ait oldukları topluluklarının yaşayış ve inanışlarına, sosyal ve kültürel düzeylerine, tarihlerine ve dillerine ait verileri yalın bir şekilde bünyelerinde barındıran en önemli kaynaklar ve belgelerdir. Çünkü ağızlar geçmişe ait değerleri bünyelerinde barındıran ve birçok açıdan ölçünlü dili besleyen dilin en önemli kolları arasında yer alır (Alyılmaz ve Alyılmaz, 2018: 20-23).

Ağızlar yazı dilinin bağlayıcı etkilerinden uzak kaldıkları için Türk boylarının Anadolu'ya Orta Asya'dan getirdikleri eski devirlere ait söz varlığını da büyük ölçüde korumuşlardır. Ayrıca ağızlar dilin kendi kendini besleyen türetme ve geliştirme yollarına da başvurarak dildeki yaratıcılığı sürdürülmüştür (Korkmaz, 1999: 158). Türkiye bir Oğuz boyları ülkesidir. Ancak bu coğrafyaya Oğuzların dışında birçok Türk boyu da gelip yerleşmiştir. Oğuz boyları içerisindeki ağız farklılıkları, Oğuz boyları ile Oğuz olmayan Türk unsurları arasındaki ağız ve lehçe farklılıkları ile yerleşme tarihindeki farklılıklar, Türkiye'deki ağız ayrılıklarının temel sebebi olarak gösterilebilir. Ayrıca Türkiye coğrafyasında yaşayan bir kısım mahalli diller ile Arapça ve Farsça gibi hâkim kültür dillerinin etkisini ve katkısını da göz ardı etmemek gerekir (Adıgüzel, 2013: 390).

Bu bağlamda düşünüldüğünde ağız çalışmaları ve onların yorumlanması dil çalışmalarında önemli bir yer tutmaktadır. Ölmez (2006: 205) de "Eski Türkçe metinler üzerine çalışan bir araştırmacı olarak beni Anadolu ağızlarının özellikle söz varlığı, yazı dilinde yaşamayan, öteki Türk dillerinde seyrek rastlanan ya da hiç rastlanmayan öğeler yakından ilgilendirmektedir." der. Çünkü ağız verileri standart dilin veya yazılı belgelerdeki dil durumunun daha iyi incelenmesine ve anlaşılmasına, yazılı belge olmaması durumunda da bir dildeki bilinmeyen yönlerin aydınlatılmasına yarar (Demir 2013: 30).

Ağızlar, bir dilin yazı dili olarak kullanılmayan, doğal olarak ortaya çıkmış ve kendine özgü söz varlığı olan kodları şeklinde tanımlandığında ağızların söz varlığı içerisindeki kelimeler ve/ya kavramlar araştırmacılara toplumun gizli bir odasında gezintiye çıkma olanağı sağlar. "Dil" in "söz" ü olan ve bu "söz" ün zaman içerisinde "dil" in de yapısı olabileceği fikrinden hareketle ağızlardaki söz varlığı, ilgili toplumun mutabakata vardığı dilin hem geçmişine hem de geleceğine ışık tutacaktır. Ağızlardaki söz varlığında

yer alan isimlerden farklı olarak varlıkların “hareketlerini karşılayan bir kelime türü” (Dizdaroğlu, 1963: 5; Ergin, 2006: 280-281; Gülensoy, 2005: 401-407) olan fiillerin ağızlardaki varyasyonlarının incelenmesi, bir kültür taşıyıcısı olan dilin sözde nasıl yaşadığının göstergesi olacaktır. Keza bozkır kültüründe yetişmiş ve kendi kültürlerini Anadolu’ya kadar taşıyıp geliştirmiş olan Türklerin standart bir yazı dili haricinde de gelişmiş kültürel kimliklerini bireysel olarak ağızlarda da yaşatması öngörüldüğünde idrakin yansıması olan “düşün-” ile ilgili fiiller Türklerin “gizli odalarında” saklanmış zihin dünyalarını gözler önüne serecektir.

İdrak Fiili Olarak “düşün-”

Zihinsel hareketliliğin yoğun olarak yaşandığı bir alan olan idrak, Türkçe Sözlük’te (2011: 1152) “anlama yeteneği, anlayış, akıl erdirmeye, algılama.” olarak tanımlanır. Aslında idrak, algılanan şeyin kopyasını almaktır. Algılanan şey de dıştaki hakikatin kendisi değil onun duyu organlarında meydana gelen bir benzeridir. Bunun kişinin idrakinde anlam kazanması da kişide bir iz bırakması ile olmaktadır (Hökelekli, 2000: 478). Duyusal verilerin örgütlenip yorumlanarak çevredeki nesne, olay ve mesajlara anlam verme süreci de idrakin kapsamına girmektedir (Onan, 2014: 81).

Algılananların zihinde anlamlandırılması sırasında ilk olarak dış dünyaya ait verilerin tutulup saklanması, sonrasında yeni verilerin eski bellek izlerindeki anılarla birleştirilip tanınması, daha sonrasında bunların yeniden canlandırılması ve hatırlanması, son olarak da bellekteki izlerin belirli bölge ve yerlere bağlanıp zihne yerleştirilmesi söz konusudur (Köknel ve Özügürlü, 1983: 84-85). Zihnin içerisinde gerçekleşen bu süreci İbn-i Sina (2013: 149-151) “beş iç duyu” (havass-ı hamse-i bâtinî) kavramıyla açıklar: ortak duyu (hiss-i müşterek), tasavvur gücü (musavvire), tahayyül gücü (mütehayyile), vehim gücü, hafıza.

Dış dünyaya ait verilerin zihindeki işlemlerini açıklarken idrak, Booth-Hall’in (1995a: 532; 1995b: 4) algı (perception), tanıma (recognition), anımsama (recall), anlama (understanding), ileri idrak (metacognition), değerlendirme (evaluation) olarak sıraladıkları mental süreçteki *algı ile değerlendirme* arasında da konumlandırılabilir. Çünkü idrak, algılananın zihinde depolanması, anlaşılması, irdelenmesi, karşılaştırılması, tasnif edilmesi, gerektiğinde kullanılması gibi işlemleri kapsar. Entelektüel bilgiyle bilme eylemini, bilme faaliyetini meydana getiren süreci, düşünme, kavrayış, akıl yürütme türünden etkinlikleri, sembolleştirme, inanç, problem çözme türünden zihinsel davranışları (Cevizci 1999: 146-147) içerir. Farklı disiplinlerde ya da zamanlarda izaha çalışılan bir süreç olan idrak, bilgilerin zihinde depolanması, tasnif edilmesi, gerektiğinde kullanılması gibi işlemleri kapsayan zihinsel bir aktivite olarak tanımlanabilir (Seçkin: 2019: 1404). Zihin dünyası ile ilişkili fiillerden biri olan “düşün-” için Türkçe Sözlük’te (2011: 743) “1. Akıldan geçirmek, göz önüne getirmek, 2. -de Bir sonuca varmak amacıyla bilgileri incelemek, karşılaştırmak ve aradaki ilgilerden

yararlanarak düşünce üretmek, zihinsel yetiler oluşturmak, muhakeme etmek., 3. Zihniyle arayıp bulmak., 4. Bir şeye karşı ilgili ve titiz davranmak., 5. Akıl etmek, ne olabileceğini önceden kestirmek., 6. Tasarlamak., 7. Tasalanmak, kaygılanmak., 8. Farz etmek.” anlamları verilmiştir. Alanyazında bu fiilin kategorisi önceleri kılış fiili olarak nitelendirilmiştir (Korkmaz, 2009: 532; 2010: 146). Ancak fiillerin tasnifinin yapıldığı çalışmalarda kelimelerin semantiği göz ardı edildiği düşünülmektedir. Buna karşın bazı çağdaş ve tarihî Türk dillerinde yapılan fiil sınıflandırmalarında fiillerin semantik farklılıkları dikkate alınmış, zihinsel farklılık arz eden fiiller için ayrı kategoriler oluşturulmuştur. Öte yandan Batı dillerinde fiiller üzerine yapılan çalışmalarda da fiziksellik-zihinsellik konusunda farklı nitelikler taşıyan fiillerin ayrı ayrı değerlendirilmesi¹ söz konusudur. Son yıllarda ise alanyazında gerçekleşmesi bakımından zihinsel farklılık arz eden, kişinin bilgiyi alıp kullanma konusunda yaşadığı, girdi ve çıktı işlemler arasında bulunan, yönelimsel olmasının yanında uzamsal olmayan bir şekilde gerçekleşen, “algı, duygu, idrak, irade” aşamalarına atıfta bulunan bu tarz fiillere “*mental filler*” denir (Seçkin 2020: 155). “Düşün-” fiili de mental fiillerin alt kategorilerinden genellikle “*idrak*” sürecinde değerlendirilir.

Tablo 1. Tarihî ve Çağdaş Türk Dillerinde “düşün-” fiili

<i>Çalışma</i>	<i>Düşün- Fiili Kategorisi</i>	<i>Alt Kategori</i>
Erdem (2004), Sandalyeci (2016) Seçkin (2019, 2020), Güngör (2021)	İdrak Fiilleri	x
Şahin (2012), Kalkan (2016), Dolati Darabadi (2018), Budu, Mariana (2019), Yeğin, Ayşe (2019)	İdrak Fiilleri	Düşünme ifade eden (temel) fiiller
Yıldız (2016), Özeren ve Alan (2018)	Biliş Fiilleri	Düşünme (ifade eden) fiilleri
Yaylagül (2005)	Anı ve Uslamlama Fiilleri	x
Biray (2007)	Açıklama Yapmayı Anlatan Fiiller	x
Kazımov (2010),	Tefekkür Fiilleri	x
Kuliyev (1998)	Düşünme Fiilleri	Düşünme sürecini anlatan fiiller
Zakiyev (1993), Kartallıoğlu ve Yıldırım (2012)	Düşünme Fiilleri	x
Sarıyev ve Güder (1988)	Fikir, Düşünce Anlatan Fiiller	x

Tarihi ve çağdaş Türk dilleri bağlamında fiillerin semantiği üzerine yapılan çalışmalarda “düşün-” fiili farklı adlandırmalarla ve başlıklarda ele alınsa da bu başlıkların kapsamaları -genel itibarıyla- aynıdır. “İdrak, Biliş, Düşünme, Tefekkür, Anı ve Uslamlama Fiilleri vb.” olarak nitelenen bu fiil

¹ Batı dillerindeki semantik fiil sınıflandırmalarının bazıları için bkz: Croft: 1993, Goatly: 1997, Morley: 2000, Biber: 2003, Halliday: 2004, Lock: 2005, Wanodyatama: 2013, Viberg: 2015, vb.

tamamen zihinde gerçekleşir, belli bir uzama da sahip değildir ve mental sürecin “idrak” aşamasına atıfta bulunur. Bu özelliğiyle mental bir fiil olan “düşün-” fiili bu çalışmada bir idrak fiili olarak ele alınmış ve anlamında düşünme eylemi geçen fiiller Anadolu ağızlarından derlenmiştir.

Türkiye Türkçesi Ağızlarında “düşün-” Fiili²

Türkiye Türkçesi ağızlarından yapılan derlemeler sonucu oluşturulan Derleme Sözlüğü’nde (1993) anlamında “düşün-” geçen 37 farklı madde başı fiil tespit edilmiştir. Bu fiiller semantik özelliklerine göre nitel bir şekilde kategorilendirilmiş ve yorumlanmıştır.

Tablo 2. Anlamı “düşün-” olan fiiller

Anlamı	Fiil	Kullanıldığı İl
“düşün-”	ayıla-	Trabzon
	bığdı-	Adana
	çayla- (II)	Tokat
	danet-	Konya
	dan-, dan-(mah), dañ-	Niğde
	dok- (II)	Mersin
	ibile- (I)	Kayseri
	irkil- (II)	İzmir
tüşün-	Kars	

Türkiye Türkçesi standart yazı dilinde kullanılan “düşün-” fiiline karşılık Anadolu ağızlarında anlamı “düşün-” olan dokuz farklı fiil tespit edilmiştir. “Dil”de tek bir fiille karşılanan bir hareketin, ki bu hareket mental bir hareket olarak sadece zihinlerde gerçekleşmektedir, “söz”de birbirinden dokuz farklı fiille karşılanıyor olması son derece dikkat çekmektedir. Burada ayrıca dikkat çeken bir konu da her bir fiilin farklı bir ilde kullanılıyor olmasıdır.

Tablo 3. Çok düşün-

Fiil	Anlamı	Kullanıldığı İl
dünüp düşün-	etraflıca düşün-	Niğde
düşünüp dün-	düşünüp taşın-	Mersin
ölçüp dök-	bir şeyi inceden inceye düşün-, ölçüp biç-	Gaziantep
sinciye vur-	detaylı, iyice düşün-	Elâzığ
zehin yor-	bir konu üstünde uzun boylu düşün-	Niğde
zehni dakıl-	bir şey üstünde dur- düşün-	
zehni saplan-	bir konu üstünde sürekli düşün-	

Ağızlarda “düşünmek”ten fazlasını karşılayan yedi farklı fiil tespit edilmiştir. “Etraflıca, iyice, uzun boylu, inceden inceye, ölçüp biçerek, detaylı, sürekli düşünmek ve düşünüp taşınmak” gibi ilgili hareketin ayrıntıları farklı fiillerle karşılanmaktadır. Bu fiillerin yapısal özelliklerinde birleşik fiil

² Makalede verilecek örneklere *Derleme Sözlüğü* (1993) taranarak ulaşılmıştır. Madde başı olan ilgili fiillerin kullanıldığı yerler il bazında değerlendirilmiştir.

olmaları noktasında da bir ortaklık göstermesi göze çarpmaktadır. Bu fiillerin dördü isim+yardımcı fiil kuruluşunda (sinciye vur-, zehin yor-, zehni takıl-, zehni sapla-) üçü de zarf-fiil+fiil yapısındadır (dünüp düşün-, düşünüp dün-, ölçüp dök-). Zihinsel etkinliğin en yoğun yaşandığı “düşünme” hareketinin bu tarz ayrıntılarıyla farklı fiillerle ifade edilişi “söz”ün gücünü ve çeşitliliğini göstermektedir.

Tablo 4. Kederli, dalgın, meraklı, duygulu düşün-

<i>Fiil</i>	<i>Anlamı</i>	<i>Kullanıldığı İl</i>
cuğulla-	dalgın düşün-	Amasya, Eskişehir
cuğut- (I)		Eskişehir
cut- (II)	dal- düşün-	Eskişehir
soğırın-		Giresun
galam dik- kalağu dik-	kederle düşünceye dal-	İzmir
dun-	kederlen-, düşün-	Kayseri
duruk- (I)	düşünceye dal-	Amasya, Bayburt, Sivas, Trabzon
güşüm et-	düşün-, merak et-	Adana
zehni dırmala-	aşırı kaygı uyandır-, düşünmeye zorla-	Niğde

“Duygu” ve “İdrak”, mental sürecin döngüsel olarak birbirini etkileyen, tetikleyen farklı aşamalarıdır (Seçkin: 2019: s.154). Yukarıdaki tabloda görülen madde başları, düşünme hareketinin bir duyguyla beraber ya da bir duygu neticesinde gerçekleştiği noktalara atıfta bulunmaktadır. Merak, keder, kaygı, dalgınlık gibi insanı düşünceye sevk eden bu duygular mental süreçte duygudan idrake ya da idrakten duyguya bir geçiş olduğunu ispat eder niteliktedir. Ayrıca zihinsel etkinlikte birbirini etkileyen/tetikleyen bu duygu durumlarının düşünmeyle beraber tek bir hareketi ifade edecek bir müstakil fiille karşılanabildiğini göstermektedir.

Birleşik fiil olarak kullanılan “kalağu dik-” fiilinde “kalak: burun ucu, gelin tacı, tezek yığını, boynuz, kanat vb.” anlamlarına gelmekte (Derleme Sözlüğü, 1993: 2608) ve “kalak”ın ya da “galam”ın dikilmesi ile aslında düşünme hareketinin fiziksel olarak dışavurumu tasvir edilmektedir. Zihnin tırmalanması da benzer şekilde aşırı kaygı ile düşünmenin fiziksel betimlemesi gibi bir fiil olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 5. Düşünme biçimi

<i>Fiil</i>	<i>Anlamı</i>	<i>Kullanıldığı İl</i>
çuğulla- (III)	büzülüp düşün-	Çorum
çürçünle- (I)	uyuklar vaziyette düşün-	Bolu
kırt- (I)	başı yere eğerek düşün-	Sivas

Bu tabloda görülen fiiller Tablo 4’teki “galam dik-, kalağu dik-, zehni dırmala-” fiilleri gibi zihinsel bir etkinlik olan düşünme hareketinin fiziksel bir betimlemesidir. Kişiden “düşünme” hareketinin fiziksel olarak ifadesi istendiğinde kişi, elinin baş ve işaret parmağını çenesine götürecektir. Ancak buradaki örnekler birebir düşünme hareketinin betimlemesi değil farklı

durum veya biçimlerde düşünmenin tasarımıdır. “Büzülerek, uyuklar vaziyette ve başı yere eğerek” düşünmenin farklı illerdeki müstakil fiillerle ifadesi “söz”deki kullanım çeşitliliğini gözler önüne sermektedir.

Tablo 6: Kötü düşün-

<i>Fiil</i>	<i>Anlamı</i>	<i>Kullanıldığı İl</i>
cuyukla-	kötü kötü düşün-	Ankara
kert- (II)	kendine yont-, çıkarını düşün-	Kahramanmaraş
kokozlan-	kurnazlık düşün-	Manisa

Tablo 6’da görülen “düşünme” ile ilgili fiiller, sıradan bir düşünmeden çok, bireyin kişisel çıkarına hizmet edecek bir şekilde, bencilce düşünmeyi ifade eden fiillerdir. Ankara, Kahramanmaraş ve Manisa’da “kötü kötü düşün-, kendi çıkarını düşün-, kurnazlık düşün-” gibi çeşitli anlamlar için farklı fiil kullanımlarının olması, dilin birey tarafından şekillenebileceğini ve semantik anlamının “anlam genişlemesi ya da daralması” şeklinde yönlendirilebilirliğini gösterir.

Tablo 7. İdrak ve diğer mental süreçler

<i>Fiil</i>	<i>Anlamı</i>	<i>Kullanıldığı İl</i>
sesirgen-	sez-, düşün-	Artvin, Edirne
gönülle-	gönülünden geçir-, düşün-	Balıkesir
tümtüzlen-	bir şey yapmayı tasarla-, düşün-	Gaziantep
oyla-, oylan-	düşün-, geçmiş bir olayı anımsa-	Aydın,
zehinden geçir-	bir an düşün-	Adana, Aydın, Eskişehir

Bir idrak fiili olan “düşün-”, mental sürecin “duygu” aşamasıyla döngüsel bir etkileşim halinde³ olduğu gibi “algı, idrak, irade” aşamalarıyla da temas etmektedir. Tablo 7’deki fiillerden “sesirgen-”, “düşün-, sez-” anlamlarındadır ve bilginin henüz zihne dâhil olduğu aşama olan “algı”dan “idrak”e doğru bir yolu tasvir eder. Zihin beş duyu organıyla karşılaştıklarını “algılar”, bunların “farkına varır”, anlamak için “sezer” ve bunu depolamak için zihnin derinliklerine yani idrake doğru gönderir. “Gönülle-, tümtüzle-” fiilleri ise idrakte depolanan, algılanmış bilgiden hareketle fiziksel bir eyleme dönmeden hemen önce “irade” gösterip gönülünden bir şey istemeyi ya da bir şey yapmayı tasarlamayı “düşün-” ile birleştirir. Bu örnekler idrak ile algı ve irade’nin de döngüsel bir mental süreçte yer aldığını gösterir.

Yine bu tablodaki “oyla- ve zehinden geçir-” fiilleri, zihnin idrakinde depoladığı bilgileri ihtiyaç dâhilinde yeniden kullanıma almak üzere “bir an düşünüp, hatırlamak” suretiyle idrakin içerisinde bulunan farklı bir aşamaya, geri çağırma aşamasına atıfta bulunur.

Sonuç ve Değerlendirme

Dil ve söz ayrımından hareketle dili temsil eden Türkiye Türkçesinde yer alan “düşün-” fiili; sözü temsil eden ağızlarda Derleme Sözlüğü’ne göre yirmi beş farklı ilde otuz yedi farklı kullanım ile varlığını sürdürmektedir. Bu durum, Türkçenin iletişim sürecinde çeşitlenebilir bir dil olduğunu

³ Bk.: Tablo 4.

göstermesinin yanında ağızların bu süreçte nasıl bir görev üstlendiğini gözler önüne sermektedir. Zihinsel etkinliğin en yoğun yaşandığı “düşünme” hareketinin ağızlarda ayrıntılarıyla ve farklı fiillerle ifade edilişi “söz”ün işlevselliğini kanıtlar niteliktedir. Coğrafi ve kültürel etkilerle de izah edilebilecek kullanım farklılıkları, aynı zamanda toplumda yer alan bireylerin zihni süreçlerini de yansıtmaktadır.

Türkiye Türkçesinde temel anlamı itibarıyla tek bir fiille ifade edilen “düşün-”; iş, oluş ve kılış fiillerinden farklı olarak mental bir harekettir ve sadece zihinde gerçekleşmektedir. Söz konusu bu hareket, mentalliğin idrak aşamasında gerçekleşmekte ve ağızlarda dokuz farklı fiille karşılanmaktadır. Burada dikkat çeken nokta ise her bir fiilin farklı bir ilde kullanılmasıyla Türkiye Türkçesi ağızlarındaki söz varlığının çeşitlenmesi ve böylece ağızlardaki “söz”ün Türk “dil”inin veri deposu olarak görev almasıdır.

Söz konusu bu veriler, kimi zaman zihinsel bir etkinlik olan düşünme hareketinin fiziksel bir betimlemesi (çürçünle-, kırıt-, vb.) olmuş kimi zaman duygu durumları düşünmeyle beraber tek bir hareketi ifade edecek (dun-, duruk- vb.) müstakil bir fiil hâline gelmiştir.

Bunların yanı sıra derecelendirme yapılarak çok düşünmeyi anlatan kelime gruplarının oluşması ve anlam daralması sonucunda kötü düşünmeyi vurgulayan fiillerin varlığı, birey - zihin ilişkisini akla getirmekte; bu tarz zihinsel hareketleri ifade ihtiyacı ise söz varlığını şekillendirmektedir.

Dolayısıyla algı, irade ve duygu gibi mental süreçlerle döngüsel bir etkileşim içinde olan idrak aşaması ve onun temsili olan düşünmekle ilgili söz varlığının oluşumunda hem Türkçenin anlatım imkânları hem de bunu şekillendiren bireyin varlığı ön plandadır. Ağızlar da Türkçenin anlatım noktasındaki işlenebilirliğinin tarihi süreç içerisinde de takip edilmesini olanaklı kılmaktadır.

Harita 1:

Tablo 8. Anadolu Ağızlarında “düşün-” fiili

	<i>Fiil</i>	<i>Anlamı</i>	<i>Kullanıldığı İl</i>
1	ayıla-	düşün-	Trabzon
2	bıgıdı-	düşün-	Adana
3	cuğulla-	dalgın düşün-	Amasya, Eskişehir
4	cuğut- (I)	dalgın düşün-	Eskişehir
5	cut- (II)	dal-, düşün-	Eskişehir
6	cuyukla-	kötü kötü düşün-	Ankara
7	çayla- (II)	düşün-	Tokat
8	çuğulla- (III)	büzülüp düşün-	Çorum
9	çürçünle- (I)	uyuklar vaziyette düşün-	Bolu
10	danet-	1. düşün-	Konya
11	dan-, dan-(mah), dañ-	3. düşün-	Niğde
12	dok- (II)	düşün-	Mersin
13	dun-	kederlen-, düşün-	Kayseri
14	duruk- (I)	2. düşünceye dal-	Amasya, Bayburt, Sivas, Trabzon
15	dünüp düşün-	etrafıca düşün-	Niğde
16	düşünüp dün-	düşünüp taşın-	Mersin
17	galam dik-	kederle düşünceye dal-	İzmir
18	gönülle-	3. gönülden geçir-, düşün-	Balıkesir
19	güşüm et-	düşün-, merak et-	Adana
20	ibile- (I)	2. düşün-	Kayseri
21	irkil- (II)	düşün-	İzmir
22	kalağu dik-	düşünceye dal-, kaygılan-	İzmir
23	kert- (II)	1. kendine yont-, çıkarımı düşün-	Kahramanmaraş
24	kırıt- (I)	5. başı yere eğerek düşün-	Sivas
25	kokozlan-	kurnazlık düşün-	Manisa
26	oyla-, oylan-	2. düşün-, geçmiş bir olayı anımsa-	Adana, Aydın, Eskişehir
27	ölçüp dök-	bir şeyi inceden inceye düşün-, ölçüp biç-	Gaziantep
28	sesirgen-	sez-, düşün-	Artvin, Edirne
29	sinciye vur-	detaylı, iyice düşün-	Elazığ
30	soğrın-	dal-, düşün-	Giresun
31	tümtüzlen-	bir şey yapmayı tasarla-, düşün-	Gaziantep
32	tüşün-	düşün-	Kars
33	zehin yor-	bir konu üstünde uzun boylu düşün-	Niğde
34	zehinden geçir-	bir an düşün-	Niğde
35	zehni dakıl-	bir şey üstünde dur-, düşün-	Niğde

36	zehni dırmala-	aşırı kaygı uyandır-, düşünmeye zorla-	Niğde
37	zehni saplan-	bir konu üstünde sürekli düşün-	Niğde

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, A. (2013). Dünyada ve Türkiye Türkçesinde ağız çalışmaları ve yöntemler. *Turkish Studies*, 8 (9), 387-401.
- Altuğ, T. (2008). *Dile Gelen Felsefe*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Alyılmaz, S. - Alyılmaz, C. (2018). Ağız bilimi çalışmalarının Türkçe öğretimi açısından önemi. *Türk Dünyası*, 45, 7-38.
- Biber, D. - Conrad, S. - Leech, G. (2003). *Longman Student Grammar of Spoken and Written English*. England: Pearson Education.
- Biray, N. (2007). Kazak şivesi ve Denizli ağzında kök hâlindeki benzer idrak fiillerinde anlam farklılaşmaları. *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler II*. (Ed.: Ayfer Özçelik), 307-314, Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- Booth, J. R. - Hall, W. S. (1995a). Development of the understanding of the polysemous meanings of the mental-state verb know. *Cognitive Development*, 10, 529- 549.
- Booth, J. R. - Hall, W. S. (1995b). *A hierarchical model of the mental state verbs*. The USA/Georgia: National Reading Researched Center.
- Budu, M. (2019). *Sebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefî'l-Müzekkir En-Nisâbü'rî'nin Kısasü'l-Enbiyâ tercümesi: Fiiller-metin-sözlük*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Büyükkantarcıoğlu, N. (2006). *Toplumsal gerçeklik ve dil*. İstanbul: Multilingual.
- Cevzici, A. (1999). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.
- Coşkun, S. (2014). Dil-düşünce ve dünya ilişkisi bakımından öznelilik, bireysellik ve kimlik, kaygı. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 23, 87-102.
- Croft, W. (1993). Case marking and the semantics of mental verbs. *Semantics and The Lexicon*. (Ed.: J. Pustejovsky), 55-72, London: Boston.
- Demir, N. (2013). *Ankara örneğinde ağızların belgelenmesi inceleme, metinler sözlük*. Ankara.
- Demir, N. - Yılmaz, E. (2010). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara.
- Derleme Sözlüğü (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dizdaroğlu, H. (1963). *Türkçede fiiller*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Dolati Darabadi, M. (2018). Nehcü'l Feradis'te mental fiiller. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1), 85-113.
- Erdem, M. (2004). Türkmen Türkçesinde mental fiillerin isteme göre anlam değişimleri. *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I. Cilt*. 939-949, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (2006). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Goatly, A. (1997). *The Languages of Methaphors*. London and New York.
- Gülensoy, T. (2005). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ.

- Güngör, O. C. (2021). Dede Korkut Hikayeleri'nde mental fiiller. *Doğumunun 60. yılında Nevzat Özkan armağanı ediyâ yazıkâ*. (Ed.: Hacer Tokyürek ve Beytullah Bekar), 409-443, Ankara: Nobel Bilimsel.
- Halliday, M. A. K (2004). *An introduction to functional grammar*. London: Foreign Language Teaching and Research.
- Hökelekli, H. (2000). İdrak. *Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 21, 477-478.
- İbn-i Sina (2013). *En-necât – Felsefenin temel konuları*. (Çev.: Kübra Şenel), İstanbul: Kabcacı.
- Kalkan, N. (2016). Başkurt Türkçesinde mental fiiller. *Actual Problems of Turkic Studies*, 177-186.
- Kaplan, M. (1982). *Dil ve Kültür*. İstanbul: Dergâh.
- Kartallıoğlu, Y. - Yıldırım, H. (2012). Azerbaycan Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri*. (Ed.: A. Bican Ercilasun), 171-230, Ankara: Akçağ.
- Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili – Morfologiya*. Bakı.
- Korkmaz, Z. (1999). Türk dilinin eski kültür mirasının Anadolu ağızlarındaki devamı. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 47, 158-167.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2010). *Grammer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Köknel, Ö. - Özüğurlu, K. (1983). *Tıpta ruhbilim*. İstanbul: Taş.
- Kuliyev, G. K. (1998). *Semantika glagola v Tyuyskih yazıkah*. Bakı: ELM.
- Lock, G. (2005). *Functional English grammar*. England: Cambridge University.
- Morley, G. D. (2000). *Syntax in functional grammar*. London: Continuum Wellington.
- Onan, B. (2014). *Anlama sürecinde Türkçenin yapısal işlevleri*. Ankara: Nobel.
- Ölmez, M. (2006). Türkiye'deki ağız çalışmalarının sözlükleri ve ilk ağız sözlükleri. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 16, 205-210.
- Özeren, M. - Alan, İ. (2018). Kırgız Türkçesinde mental fiiller. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 61, 203-224.
- Sandalyeci, S. (2016). Bir Eski Anadolu Türkçesi metni olan Şeyyat Hamza'nın Yusuf u Zeliha mesnevisinde mental fiiller. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (12), 157-171.
- Sapir, E. (1921). *Language*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- Sarıyev, B. - Güder, N. (1998). *Türkmencenin grameri – II morfolojiya: Şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dünyası Gençlerinin Mahtumkulu Yayın Birliği.
- Saussure, F. de (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. (Çev. Berke Vardar), İstanbul: Multilingual.
- Seçkin, K. (2019). Edip Ahmet'in zihin dünyası: idrak fiilleri. *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (Ed. Ferruh Ağca, Adem Koç), 1403-1414, Eskişehir.
- Seçkin, K. (2020). *Mental fiil teorisi: Eski Türkçeden metinlerinden örneklerle*. Konya: Palet.
- Şahin, S. (2012). Mental fiil kavramı ve Türkmen Türkçesinde mental fiiller. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 1 (4), 45-62.
- Türkçe Sözlük (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Viberg, A. (2015). Sensation, perception and cognition – Swedish in a typological contrastive perspective. *Emotions of Language*, 22 (1), 96-131.
- Wanodyatama, N. P. - Bayusima, B. - Sujatna, E. T. S. (2013). Verbs of cognition in mental process in the English clauses: A functional grammar approach. *The International Journal of Social Sciences*, 12, 49-85.
- Whorf, B. L. (1959). Science and linguistics. *Language, Thought and Reality*. (Ed.: J. B. Carrol), New York and Londra: John Wiley & Sons Inc.
- Yaylagül, Ö. (2005). Türk runik harfli metinlerde mental filler. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 17-51.
- Yeğin, A. (2019). Mental fiil kavramı ve Şeyyad Hamza'nın Yusuf u Zeliha mesnevisinde mental filler. *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 51-74.
- Yıldız, H. (2016). *Eski Uygurcada mental filler*, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Zakiyev, M. Z. (1993). *Tataskaya grammatika tom-II Morfologiya*. Kazan: Tataskoe Knijnoe.

"İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

İzinler ve Etik Kurul Belgesi/Permissions and Ethics Committee Certificate: Makale konusu ve kapsamı etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir. / The subject and scope of the article do not require an ethics committee approval.

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.